

SIGMUND FREUD

Ziektegeschiedenissen

Dora

Kleine Hans

De Rattenman

Het geval Schreber

De Wolfenman

Redactie

Wilfred Oranje

BOOM AMSTERDAM

Inhoud

A. van Dantzig: Inleiding	7
Fragment van de analyse van een geval van hysteric [Dora]	17
Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen [Kleine Hans]	139
Postscriptum bij de analyse van Kleine Hans	
Opmerkingen over een geval van dwangneurose [De Rattenman]	265
Psychoanalytische opmerkingen over een autobiografisch beschreven geval van paranoïa [Het geval Schreber]	343
Uit de geschiedenis van een kinderneurose [De Wolfenman]	421
Bibliografie van geciteerde werken	547
Namenregister	553
Verantwoording	555
Tijdstafel	558

Inleiding

Freud wordt in de eerste plaats beschouwd als de bedenker van de psychoanalyse, een methode om patiënten die zich bij hem melden voor genezing van klachten, te begrijpen. Ten tweede is hij te beschouwen als wetenschappelijk onderzoeker die zich tot taak stelde uit de gegevens die hij van zijn patiënten verkreeg een algemene psychologie van de mens op te stellen. En ten derde is hij stichter van de psychoanalytische beweging, *die Sache*, zoals Freud dat noemde. Die drie aspecten gaan over heel verschillende zaken, en het is goed ze uit elkaar te houden om te begrijpen wat Freuds betekenis is geweest voor de culturele ontwikkeling van de mens.

Eerst de methode. Iedereen weet dat de psychoanalyse een methode is om onbegrijpelijke psychische symptomen begrijpelijk te maken. Dat lukte Freud met behulp van een betrekkelijk eenvoudig lijkende aanname, een symptoom. Dat wil zeggen, een psychisch verschijnsel, zoals angst of depressie, werd begrijpelijk als men aannam dat het voortkwam uit twee tegengestelde verlangens van de lijder aan het symptoom, en het symptoom een onherkenbaar compromis was tussen die twee verlangens. Nog steeds is dit conflict van wensen het wezenlijke van de psychoanalytische manier van kijken.

Volgens Freud was dat conflict altijd een conflict tussen een seksuele wens en het verbod daarop. In eerste instantie lijkt het dat het conflict niet om twee wensen draait, maar ik denk dat dat toch wel zo gezien kan worden. Het verbod gaat uit van de ouders, de omgeving in het algemeen, en het opvolgen van het verbod is ingegeven door angst voor straf of 'liefdesverlies' – een algemeen woord voor verstoring van de harmonie tussen kind en ouders. De wens is dus het handhaven van die harmonie. Uitgaande van deze vondst breidde Freud die uit tot een model van de ontwikkeling

van de mens in het algemeen. Ieder mens moest doormaken dat hij of zij de ouder van het andere geslacht begeerde, en dat dit begeren tevens een verboden begeren was: het oedipuscomplex. Oedipus is de Griekse mythologische figuur die zijn vader doodde en zijn moeder huwde, en Freud meende dat ieder jongetje inderdaad de wens koesterde om zijn vader uit de weg te ruimen om zijn begeerte naar zijn moeder te kunnen verwerkelijken. Voor het meisje gaat hetzelfde op, alleen met omkering van het geslacht, al had het meisje het moeilijker omdat zij van object moest wisselen: ook voor haar was haar moeder het eerste liefdesobject en bij een normale ontwikkeling moest zij bij de man, haar vader, uitkomen.

Freuds project bevat inhoudelijk de eerste twee aspecten, die ik in het begin noemde: hij begint met het bestuderen van één mens, en probeert die mens te begrijpen, ook daar waar hij of zij in eerste instantie onbegrijpelijk lijkt. Als resultaat van die poging vindt hij de structuur van het dynamisch conflict, de strijd tussen twee wensen en het compromis daartussen. Maar dan gaat hij een stap verder in het stellen van het Oedipuscomplex als een onvermijdelijke fase in de ontwikkeling van ieder mens. Dat is dus een generalisatie vanuit de waarnemingen die Freud bij zijn patiënten gedaan had. Het is daarom de moeite waard om te zien welke waarnemingen dat waren.

De eerste waarneming van het Oedipuscomplex doet Freud in zijn zelfanalyse; hij beschrijft dat in een brief aan de psychiater en leerling van Freud, C.G. Jung. Enkele dagen later schrijft hij enthousiast dat hij nu meent dat die oedipale constellatie, die hij bij zichzelf gevonden had, niet alleen voor hem geldt, maar voor ieder mens. Dat was dus een ongerechtvaardigde generalisatie, die echter wel lange tijd het psychoanalytisch denken, dat wil zeggen het begrijpen van patiënten, heeft gedomineerd. De leer van het dynamisch conflict is een wezenlijke verrijking voor ons begrip van de mens. Het is tevens een verrijking van onze cultuur, die verstrekkende gevolgen heeft. De algemene psychologie van Freud heeft hem veel bekendheid gebracht, en de psychoanalyse heeft hem groot succes opgeleverd – een succes dat deels een *succès de scandale* was omdat het seksuele aspect in die algemene psychologie zo'n grote rol speelde. Echter, het meeste van die theorie bleek niet houdbaar, en wordt terecht verworpen.

De vraag is wat er overblijft van de psychoanalyse als men meent dat zij als algemene psychologie mislukt is, en dat zij 'slechts' een methode biedt om een enkel mens, de mens per stuk, te begrijpen. Veel, meen ik. In de eerste plaats de onderneming zelf. Nog nooit eerder had iemand zich zo in één mens verdiept, zonder moreel oordeel, zonder vooringenomenheid, enkel met de bedoeling om te begrijpen. Dat wil dus zeggen, met een wetenschappelijke instelling, want zo heeft men ook de natuur leren begrijpen. We hebben de laatste decennia een aantal voorbeelden gezien die het grote verschil tonen tussen moreel oordelen over een mens, of proberen hem te begrijpen. Onder de morele bedéling werd homoseksualiteit, steunend op de bijbel en het verhaal van Sodom en Gomorra, een zondige uitpatting geacht, en veel homoseksuelen zijn daarvoor ter dood gebracht, of, toen men dat niet meer letterlijk deed, maatschappelijk doodgemaakt. Pas door naar homoseksuelen te luisteren heeft men ontdekt dat voor hen de homoseksualiteit een even natuurlijke aandrift is als voor de heteroseksuelen hun voorkeur. Evenzo met abortus: vrouwen die abortus pleegden, waren ontaard. Pas toen men ging luisteren, ontdekte men dat zij dwingende en invoelbare motieven hadden voor hun wens hun zwangerschap te beëindigen. En dat geldt natuurlijk ook voor het oorspronkelijk werkterrein van de psychoanalyse, de geestelijke stoornissen die men neurosen noemt. Vóór Freud meende men dat het om wilszwakte ging, dat men zich daar overheen moest zetten. Het gevolg was dat lijdens zich voor hun klachten schaamden, en die geheimhielden of een lichamelijke vorm gaven. Dat is nog niet geheel verdwenen, maar de verschuiving van de schaamtengrens die we heden ten dage meemaken, waardoor mensen gemakkelijker hulp zoeken voor die klachten, is zeker mede aan Freuds inzichten te danken. De maatschappelijke betekenis van deze ontwikkeling is zeer groot. Toen de psychotherapie in ons land een volksvoorziening werd, betaald door de sociale verzekering, de AWBZ, kwam er zo'n grote toeloop op die voorziening, dat men nu nog bezig is het probleem van de betaalbaarheid daarvan op te lossen. En een verder gevolg van Freuds inzichten, namelijk dat een neurose ontstaat door in de jeugd ontstane gevoelsconflicten, heeft een belangrijk aandeel gehad in de toegenomen aandacht voor de situatie van het kind en zijn opvoeding. Deze ont-

wikkeling is natuurlijk niet alleen aan Freud te danken. De revolutie van de jaren zestig heeft daar veel aan bijgedragen, maar men kan zeggen dat daar maatschappelijk vorm kreeg wat mede door Freud op de cultuuragenda was geplaatst. Wat men individualisering noemt, is een toegenomen vrijheid van het individu om naar zijn wensen te leven, als die niet schadelijk zijn voor anderen, en een vermindering van de morele, dus maatschappelijke veroordeling waardoor zoveel persoonlijke wensen of onvervuld moesten blijven, of in het verborgene moesten worden vervuld – wat allebei leidde tot een toename van persoonlijk leed.

Die toegenomen aandacht voor persoonlijk beleven, het oorspronkelijk aandachtsveld van de psychoanalyse, heeft mede geleid tot emancipatie, van vrouwen, homoseksuelen, jongeren, minderheden, kortom van alle groepen die tot voordien niet in het stramien pasten. Daaronder vallen zeker de neurotici, en dan spreken we over miljoenen Nederlanders. Als men zich gaat bezighouden met de oorzaken daarvan, dan komt men op de problematiek van het gezin, de competentie van ouders, en iedereen begrijpt dat daar nog zo veel te verbeteren valt dat de neiging om dat alles weer onder het kleed te schuiven ook weer heel begrijpelijk wordt. Het is niet zo dat dat allemaal aan Freud te danken is, maar wel dat zijn manier van naar mensen kijken een nieuw werkelijkheidsgebied heeft blootgelegd, dat van het innerlijk leven van de mens, en dat we nog steeds bezig zijn de consequenties daarvan te ontdekken en te integreren. En al is er dan misschien minder gemakkelijk dan Freud dacht een algemene psychologie van de normale mens te vestigen op waarnemingen aan neurotici, het is zeker dat de psychoanalytische literatuur een goudmijn van inzichten in menselijk functioneren en disfunctioneren bevat waarvan er al veel onderdeel van de algemene mensenkennis zijn geworden.

Freud heeft dus drie dingen gedaan: een nieuwe manier van mensen begrijpen ontwikkeld, een aantal algemeen geldende uitspraken over de mens vastgelegd, en, ten derde, een Beweging gesticht. Het eerste was een experimenteel onderzoek zoals nog niet eerder was gedaan, het tweede poogde een wetenschappelijke onderneming te zijn, en het derde was een politieke stellingname. Freud vond het nodig zijn geesteskind te beschermen tegen vreemde invloeden, en in de loop van de tijd is een aantal volgelin-

gen dan ook uit het psychoanalytisch verenigingsverband verwijderd die afwijkende, dat wil zeggen van Freuds mening afwijkende, meningen hadden. Dat nu past niet bij wetenschap. Daar hoort juist een strijd van meningen bij, en niet discussies of iets al of niet psychoanalyse is. Maar dat was wel de geest waarmee Freud zijn Beweging bestuurde, of door trouwe volgelingen liet besturen. Een voorbeeld daarvan is de nadruk op de bankbehandeling in de psychoanalyse. Freud is zo begonnen, en men heeft dat overgenomen, tot op de dag van vandaag, als een wezenlijk kenmerk van de psychoanalyse. Zonder die speciale setting, een aantal malen in de week op de bank, kan volgens de aanhangers van de frequente bankanalyse het onbewuste, de onderdrukte wens dus, niet volledig tot het bewustzijn worden teruggeroepen. Zo'n behandeling kan dan jaren duren, en men begrijpt dat dat de verbreiding van de psychoanalyse beduidend heeft belemmerd: vrijwel niemand kon dat betalen, en de volksverzekering heeft geen zin om dat te betalen. Het gevolg is dat er in ons land enige tijd geoormerkt geld beschikbaar is gesteld voor 'echte' psychoanalyses, maar dat dat binnenkort gaat aflopen, en men dan maar moet afwachten hoe het de psychoanalyse verder vergaat. Deze politieke opstelling van Freud, die nog steeds opgang maakt in de psychoanalytische organisaties, heeft een vrije ontwikkeling van de psychoanalyse, en een vrij onderzoek naar de meest efficiënte techniek om het psychoanalytisch ideeëngoed toe te passen, in de weg gestaan. En dat is bijzonder jammer, want de psychoanalytische manier van denken en begrijpen is essentieel voor het begrijpen van mensen. De setting waarin die wordt toegepast, zou moeten afhangen van de bevoegde doelmatigheid. Sectarische opvattingen hebben een integratie van de verschillende methoden die uit de psychoanalyse zijn voortgekomen belemmerd, en in het algemeen het veld van de psychotherapie verdeeld in een aantal elkaar bestrijdende, of op zijn best negérende groepen – terwijl vrijwel alle therapeutische scholen gebruik maken van psychoanalytische inzichten, vaak misschien zonder het te weten, zo gewoon zijn die langzamerhand geworden. De verschillende psychotherapeutische scholen zien ieder een verschillend stuk van de olifant, en hun integratie zou het hele dier zichtbaar maken.

Aan de andere kant moet gezegd worden dat misschien juist de

straffe organisatie van de psychoanalyse met zijn bevlogen aanhangers veel heeft bijgedragen aan het maatschappelijk succes van de Beweging. We zien de laatste tijd dat succes verbleken, en het is de vraag welke plaats er binnen de geestelijke gezondheidszorg voor de psychoanalyse over zal blijven als men de pretenties van de psychoanalytische organisaties niet meer accepteert, en de psychoanalytische organisaties niet tijdig de bakens weten te verzetten.

In de *Ziektegeschiedenissen* vertelt Freud over de behandeling van een aantal van zijn patiënten. Een bonte verzameling mensen: een kleine jongen, een opgroeiend meisje, een Russische immigrant. In dit boek kan men al zien hoe interessant het vak psychoanalyse is, je komt overal. De patiënten worden allemaal door Freud op dezelfde manier benaderd: hun klachten worden in verband gebracht met wat zij hebben meegemaakt, dat wil zeggen welke conflicten zij hebben moeten doormaken, en wel conflicten tussen hun wensen en de beperkte mogelijkheden die zij hadden om die te vervullen en tevens in vrede met hun omgeving te leven. Allen leven dus met een dynamisch conflict; zij zijn niet in staat hun wensen te bevredigen en ook niet tot een geslaagde verdringing daarvan, of tot het geven van een maatschappelijk aanvaardbare vorm daaraan. Die onmogelijkheid leidt tot symptoomvorming en Freud tracht die symptomen te laten verdwijnen door ze plaats te laten maken voor beleving van de verborgen wensen. Beleving, niet vervulling. Dat is een grondprincipe van de psychoanalyse: het gaat er niet om de verdrongen wensen alsnog te vervullen, maar om ze bewust te maken, en de patiënt in staat te stellen een aanvaardbare oplossing te vinden of te leven met het bewustzijn van een onvervulbare wens, en de rouw daarover. Dat noemde Freud neurotische ellende in echte ellende veranderen, en hij had gelijk. De waarheid onder ogen zien voelt beter aan.

Bij het lezen van de *Ziektegeschiedenissen* zal duidelijk worden wat ik hierboven beweerde over de algemene psychologie die Freud wilde opstellen, waardoor hij zijn bevindingen in een bepaalde richting interpreteerde. Een goed voorbeeld daarvan is de droom van de Wolfenman, die ook naar die droom genoemd is. De patiënt droomt dat zes of zeven witte wolven bewegingloos in een boom zitten buiten zijn raam, en naar binnen kijken. Freud

meent dat te kunnen duiden als een herinnering aan, en tevens ontkenning van wat hij noemde de oerscène: de geslachtsgemeenschap tussen de ouders. En de patiënt die dat waarnam moet ongeveer één jaar oud zijn geweest. Eerlijk gezegd geloof ik niets van die duiding, voor zover hij zegt dat het om de oerscène ging. Maar ik zou me heel goed kunnen voorstellen dat de wolven de ouders waren, en dat hun voor het kind beangstigende gedrag aan die droom ten grondslag ligt. Dan zou het zaak zijn uit te zoeken wat er precies beangstigend aan hun gedrag was, en dat zou naar het echte leven van het gezin leiden. Ik vermoed dat tegenwoordig de meeste analytici op deze manier te werk gaan. Maar bedenk wel dat vóór Freud niemand op het idee kwam dat klachten überhaupt samen zouden kunnen hangen met gevaarlijke ouders.

Zo zijn er nog wel meer dingen die we tegenwoordig anders zouden doen. De dwanggedachten en handelingen van de Rattenman zouden tegenwoordig in de eerste plaats behandeld worden met medicijnen, die soms prachtige resultaten geven bij die klachten. Dat betekent niet dat daarna een psychologische behandeling niet aangewezen is, deze klachten ontstaan immers vaak na psychische problematiek. Maar zonder die medicijnen ploegt men op rotsen, en het is jammer dat dit begrip nog niet overal is doorgedrongen.

En Dora bijvoorbeeld lijdt niet alleen aan haar seksuele gevoelens tegenover de heer K., maar moet toch ook lijden aan de gevoelsmatig gruwelijke toestanden thuis. Daar zouden we tegenwoordig meer aandacht aan besteden dan Freud kon doen, die speciaal op de seksuele problemen lette.

Met deze kritische opmerkingen wil ik geenszins kleineren wat Freud met deze ziektegeschiedenissen heeft gepresteerd. Het gaat over levende mensen, hun problemen en mogelijkheden worden ons levensecht voorgesteld, we kunnen meevoelen hoe moeilijk ze het hebben en hoe ze klemzitten tussen hoe ze het zouden willen hebben en waar ze genoeg mee moeten nemen. We kunnen begrijpen dat zij hun gevoel moeten veranderen om hun wereld leefbaar te houden, en we voelen de uitzichtloosheid mee waarin ze daardoor gevangen worden. Zonder Freud zouden we zo niet naar mensen kijken, en zouden we niet in staat zijn om langzamerhand steeds beter te gaan begrijpen hoe ingewikkeld mensen met hun

gevoelens om moeten gaan om een deel van leven te houden. Freud heeft zich misschien soms vergist, maar zijn vergissingen hebben meer allure dan de meeste waarheden van gewone mensen, en het is een genot zijn scherpzinnige en inventieve geest te volgen op deze ontdekkingstochten.

Voor mij zijn deze ziektegeschiedenissen documenten uit de cultuurgeschiedenis waarin voor het eerst een poging wordt gedaan om mensen, ons, te begrijpen in de moeite die het kost om met andere mensen samen te leven, om de weg af te leggen van naïef wild kind naar getemde volwassene. Het is allemaal, gezien in het licht van de geschiedenis, nog zeer nieuw. En ook zeer kwetsbaar, het is goed mogelijk dat de toekomst deze door Freud ontdekte waarheden weer onzichtbaar maakt, omdat de consequenties te ingewikkeld en te duur zijn. Maar hoe het moge aflopen, Freud heeft ons een werkelijkheidsgebied laten zien dat ons allen aangaat. Dat blijft zijn onsterfelijke verdienste.

A. van Dantzig

Fragment van de analyse van een geval van hysterie

(1905 [1901])

Hoewel deze ziektegeschiedenis pas in oktober en november 1905 werd gepubliceerd, werd ze voor het grootste deel al in januari 1901 geschreven. Dankzij de teruggevonden brieven van Freud aan Wilhelm Fliess (Freud, 1986 *a*) beschikken wij over tal van gegevens uit deze tijd die op deze ziektegeschiedenis betrekking hebben.

Op 14 oktober 1900 (brief 255) deelt Freud aan Fliess mee dat hij sinds kort is begonnen met de behandeling van een nieuwe patiënte, 'een achttienjarig meisje'. Dit meisje was klaarblijkelijk 'Dora', en, zoals wij uit de gevalsbeschrijving zelf weten (p. 28, noot 5), werd haar behandeling ongeveer drie maanden later, op 31 december, beëindigd. Gedurende de hele herfst van hetzelfde jaar had Freud gewerkt aan zijn verhandeling *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* (1901 *b*), en op 10 januari schrijft hij (brief 260) dat hij nu aan twee geschriften tegelijk bezig is: *Psychopathologie des Alltagslebens* en 'Traum und Hysterie', dat, zoals Freud ons in zijn voorwoord meedeelt (p. 24), de oorspronkelijke titel was van het hiernavolgende verslag. Op 25 januari (brief 261) schrijft hij: "'Traum und Hysterie" heb ik gisteren voltooid. Het is een fragment van de analyse van een geval van hysterie, waarin de ophelderingen om twee dromen zijn gegroepeerd, dus eigenlijk een vervolg op het droomboek.' [*Die Traumdeutung* (1900 *a*) was een jaar eerder gepubliceerd.] 'Bovendien bevat het oplossingen van hysterische symptomen en wordt er een blik geworpen op de seksueel-organische basis van het geheel. Het is in elk geval het subtielste dat ik tot nu toe heb geschreven, en het zal een nog afschrikwekkender uitwerking hebben dan gewoonlijk. Hoe het ook zij, wij doen onze plicht en schrijven nu eenmaal niet voor vandaag of morgen. De verhandeling is al door Ziehen geaccepteerd...' Ziehen was, samen met Wernicke, redacteur van *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, waarin de verhandeling ten slotte verscheen. Een paar dagen later, op 30 januari (brief 262), vervolgt Freud: 'Ik hoop maar dat "'Traum und Hysterie" je niet zal teleurstellen. Ook hierin is het psychologische nog altijd de hoofdzaak, het gebruik dat men van dromen kan maken, enkele eigenaardigheden van onbewuste gedach-

ten. Op het organische wordt slechts nu en dan een blik geworpen, en wel op de erogene zones en de bisexualiteit. Maar genoemd en erkend is het nu in ieder geval, en voorbereid om een andere keer uitvoerig te worden beschreven. Het is een hysterie met *tussis nervosa* en afonie, die tot het karakter van de duimzuigster kunnen worden herleid, en in de elkaar bestrijdende gedachtenprocessen speelt de tegenstelling tussen een voorkeur voor mannen en een voorkeur voor vrouwen de hoofdrol.' Uit deze brieffragmenten blijkt dat deze studie een schakel vormt tussen *Die Traumdeutung* en *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905 d). Het werpt een blik terug op het eerstgenoemde werk en een blik vooruit op het laatstgenoemde.

Op 15 februari (brief 263) kondigt Freud Fliess aan dat *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* binnen enkele dagen zal zijn voltooid en dat beide geschriften dan gereed zijn om te worden gecorrigeerd en naar de uitgever te worden gestuurd. Maar in werkelijkheid liep het met het ene geschrift heel anders dan met het andere. Op 8 mei (brief 267) is Freud al bezig met het corrigeren van de eerste drukproeven van zijn *Psychopathologie des Alltagslebens* (dat prompt werd gepubliceerd in de afleveringen van juli en augustus van *Monatsschrift*); maar nu zegt hij dat hij nog geen besluit heeft genomen over de publicatie van de ziektegeschiedenis. Op 9 juni bericht hij evenwel (brief 268) dat 'Traum und Hysterie' naar de uitgever is gestuurd en dat een verbaasd publiek er zich in de herfst de ogen op zal uitkijken. Het is ons niet bekend hoe het kwam dat Freud opnieuw van gedachten veranderde en de publicatie nog vier jaar uitstelde. Dankzij Ernest Jones (*Das Leben und Werk von Sigmund Freud* 2, 304) weten wij dat het manuscript eerst (nog voordat Ziehen het te zien kreeg) naar het *Journal für Psychologie und Neurologie* werd gestuurd; Brodmann, de redacteur, zond het evenwel terug, klaarblijkelijk met de motivering dat het in strijd was met de medische zwijgplicht. Het is heel goed mogelijk dat dit standpunt op Freud een zekere invloed had, maar hij werd waarschijnlijk eerder gedreven door de zorg dat zijn patiënte door de publicatie nadeel zou kunnen ondervinden, hoe gering deze mogelijkheid ook was, dan dat hij geneigd was rekening te houden met de medische conventies. Hoe Freud zelf over dit probleem dacht, blijkt duidelijk uit zijn voorwoord.

Wij kunnen met geen mogelijkheid vaststellen in hoeverre Freud zijn manuscript heeft herzien, voordat hij het tenslotte in 1905 publiceerde. Wat daarover uit het verband van de tekst zelf valt op te maken, wijst er evenwel op dat hij slechts geringe wijzigingen heeft aangebracht. Toegevoegd werden ongetwijfeld zowel het laatste gedeelte van het nawoord, als op zijn minst enkele passages in het voorwoord en en-

kele noten. Maar afgezien van deze kleine aanvullingen mogen wij dit geschrift gerust beschouwen als een weergave van Freuds technische methoden en theoretische opvattingen in de tijd onmiddellijk na de publicatie van *Die Traumdeutung*. Het lijkt misschien verrassend dat zoveel jaren voor het verschijnen van de *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, die inderdaad bijna gelijktijdig met de hiernavolgende ziektegeschiedenis werden gepubliceerd, de ontwikkeling van zijn theorie over de seksualiteit zo ver was gevorderd. Maar dat wordt uitdrukkelijk gestaafd door noot 40 op pagina 66. Bovendien, wie de brieven aan Fliess heeft gelezen, weet dat een belangrijk deel van deze theorie van nog vroegere datum is. Om slechts een enkel voorbeeld te geven: Freuds uitspraak over psychoneurosen als het 'negatief van perversies' (p. 65) komt in bijna dezelfde bewoordingen voor in een brief aan Fliess van 24 januari 1897 (brief 119). Nog eerder wordt op deze opvatting gezinspeeld in een brief van 6 december 1896 (brief 112), waarin eveneens het begrip 'erogene zones' wordt geïntroduceerd en de theorie van de 'partiële driften' wordt geschetst.

Het is merkwaardig dat Freud in zijn latere geschriften voor zijn behandeling van 'Dora' vier keer een verkeerd jaar opgeeft – 1899 in plaats van 1900. De vergissing komt twee maal voor in de eerste paragraaf van 'Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung' (1914 *d*) en wordt twee keer herhaald in de noot die hij in 1923 aan de ziektegeschiedenis toevoegde (p. 28, noot 5). Het lijdt geen twijfel dat de behandeling in de herfst van 1900 plaatsvond, want, geheel afgezien van de bovenvermelde aanwijzingen, kan dat jaar met zekerheid worden vastgesteld op grond van het jaartal '1902' dat aan het eind van de ziektegeschiedenis wordt genoemd.

De volgende chronologische samenvatting, gebaseerd op gegevens uit de gevalsbeschrijving, zal het de lezer allicht gemakkelijker maken de in dit relaas voorkomende gebeurtenissen te volgen.

1882	Dora's geboortejaar.
1888 (6 jaar)	Haar vader krijgt tbc. Het gezin verhuist naar B.
1889 (7 jaar)	Bedwateren.
1890 (8 jaar)	Dyspnoe.
1892 (10 jaar)	Loslating van het netvlies bij Dora's vader.
1894 (12 jaar)	Haar vader heeft een aanval van verwardheid en consulteert Freud. Dora lijdt aan migraine en <i>tussis nervosa</i> .
1896 (14 jaar)	Het voorval met de kus.
1898 (16 jaar)	(begin zomer) Dora's eerste bezoek aan Freud. (eind

- juni) Het voorval bij het meer. (winter) Het overlijden van Dora's tante. Dora in Wenen.
- 1899 (17 jaar) (maart) Blindedarmontsteking. (herfst) Het gezin verhuist van B. naar de fabrieksstad.
- 1900 (18 jaar) Het gezin verhuist naar Wenen. Dreiging met zelfmoord. (oktober tot december) In behandeling bij Freud.
- 1901 (januari) Dora's casus op schrift gesteld.
- 1902 (april) Dora's laatste bezoek aan Freud.
- 1905 Publicatie van de ziektegeschiedenis.